

Teze Koncepce trvalého uchování knihovních sbírek tradičních a elektronických dokumentů v knihovnách ČR do roku 2010

Bohdana Stoklasová a kol., Národní knihovna ČR

Úvod

Zadání a cíle

Koncepce trvalého uchování knihovních sbírek tradičních a elektronických dokumentů v knihovnách ČR do roku 2010 vznikla na podkladě zadání formulovaného jako dílčí cíl Koncepce rozvoje knihoven v České republice na léta 2004 až 2010 http://knihovnam.nkp.cz/docs/Koncepce04_10.doc takto:

Zpracovat koncepci trvalého uchování knihovních sbírek tradičních a elektronických dokumentů v knihovnách ČR jako důležité složky kulturního dědictví a umožnit jejich využívání současným i budoucím generacím. Vytvořit legislativní, organizační a technické předpoklady pro shromažďování, trvalé uchování a zpřístupnění publikovaných digitálních a digitalizovaných dokumentů jako důležité složky kulturního dědictví.

Koncepce vychází z platné české legislativy pro danou oblast, kterou představují především :
Knihovní zákon http://knihovnam.nkp.cz/sekce.php3?page=03_Leg/01_LegPod/Zakon257.htm
Zákon o neperiodických publikacích http://www.nkp.cz/pages/weba_zakonpv_neper.htm
Tiskový zákon http://knihovnam.nkp.cz/sekce.php3?page=03_Leg/01_LegPod/Zakon46.htm a
Autorský zákon http://knihovnam.nkp.cz/sekce.php3?page=03_Leg/01_LegPod/x00-121.htm.

Širší kontext vytváří *Státní informační a komunikační politika*
http://knihovnam.nkp.cz/docs/SIKP_def.pdf

Koncepce navazuje na evropské trendy, iniciativy a projekty, zejména pak na nejnovější iniciativu *i2010: Digitální knihovny*
http://europa.eu.int/information_society/activities/digital_libraries/doc/cs_comm_digital_libraries.pdf

Časový horizont Koncepce do roku 2010 vychází z časového horizontu *Koncepce rozvoje knihoven v České republice na léta 2004 až 2010* a iniciativy *i2010: Digitální knihovny*. Jedná se o maximální časový horizont, na který lze při prudkém rozvoji oblasti digitálních dokumentů a technologií dnes dohlédnout a racionálně naplánovat další rozvoj i finanční prostředky potřebné ke splnění stanovených dílčích etap i cílového stavu v roce 2010.

Záměrem Koncepce bylo vytvořit stručný a jasný obraz současného stavu i cílového stavu v roce 2010 v oblasti shromažďování, trvalého uchování a zpřístupnění tradičních i digitálních dokumentů a vymezit podmínky nezbytné pro dosažení cílového stavu.

Struktura

Koncepce je strukturována do tří základních okruhů. Po počátečním obecném uvedení do problematiky následují tabulky mapující heslovitě současný stav i žádoucí rozvoj v dílčích oblastech a cílový stav v roce 2010. Součástí tabulek jsou i finanční prostředky, bez jejichž přidělení nelze cílového stavu dosáhnout ani se mu přiblížit. Závěr Koncepce přináší souhrn žádoucího vývoje do roku 2010 i specifikaci podmínek pro jeho naplnění.

Rozdělení dokumentů podchycených v rámci Koncepce do čtyř skupin: tradiční dokumenty, digitalizované historické dokumenty, digitalizované novodobé dokumenty a publikované digitální dokumenty odráží reálná specifika jednotlivých skupin i strukturu zadání Koncepce. Ačkoli konečným cílem pro rok 2010 je integrace všech čtyř skupin v jednoduchém a jednotném uživatelském prostředí s podstatně širším záběrem a sortimentem služeb, než které nabízejí dnešní knihovny, portály, vyhledávače a jiné systémy, specifika jednotlivých skupin reálně existují a budou existovat i v budoucnosti, stejně tak jako specifické požadavky jejich specializovaných uživatelů.

Tradiční dokumenty

Koncepce se v souladu se zadáním soustředí především na shromažďování, trvalé uchování a zpřístupnění kulturního dědictví. Oblast tradičních (papírových i nepapírových) dokumentů je dnes legislativně, organizačně i terminologicky relativně stabilní. Jsou zde poměrně jasně stanovené gesce za shromažďování, trvalé uchování, ochranu i zpřístupnění těchto dokumentů. Podle platné legislativy tvoří jádro celého systému Národní knihovna ČR (dále Národní knihovna) a Moravská zemská knihovna, které mají právo úplného povinného výtisku neperiodických i periodických dokumentů. Obě instituce zřizuje Ministerstvo kultury. Právo úplného povinného výtisku má ještě Vědecká knihovna v Olomouci zřizovaná krajem. Systém dotvářejí další krajské knihovny s právem regionálního povinného výtisku a specializované knihovny s příslušným oborovým nebo jinak specializovaným vymezením. V oblasti knihovnické nejsou nutné pro tradiční dokumenty žádné zásadní legislativní ani organizační změny – je jen třeba, aby příslušné pověřené instituce (tj. jak vydavatelé, tak knihovny) legislativu důsledně dodržovaly. K tomu ovšem nestačí jejich snaha a dobrá vůle – na straně knihoven je nutné vytvořit adekvátní prostorové i materiální podmínky. Názorným příkladem této potřeby je v současné době Národní knihovna stojící v centru celého systému, která disponuje prostorem pro ukládání nových přírůstků pouze do roku 2010. Pokud nebude včas realizována novostavba pro novodobé fondy a služby Národní knihovny, dojde ke kolapsu celého systému. Dalším velkým rizikem pro tradiční dokumenty je (kromě minimálních finančních zdrojů na jejich retrospektivní doplňování) pomalá digitalizace ohrožených dokumentů vytištěných na kyselém papíře a/nebo silně opotřebovaných používáním. Oblast tradičních a digitálních dokumentů od sebe dnes nelze oddělit a jejich vzájemné návaznosti budou v souvislosti s rozvojem technologií stále těsnější. V současné době je již většina tištěných dokumentů de facto odvozena z původní digitální předlohy, což pochopitelně vyvolává otázku, zda a jak dlouho je udržitelný systém odevzdávání pouze finální tištěné podoby pro archivaci a její následné digitalizace.

Situace je relativně dobrá v oblasti shromažďování, trvalého uchování a zpřístupňování těchto tradičních dokumentů, které platná česká legislativa svěřila knihovnám. Ačkoli dokumenty stojící mimo citovaný legislativní rámec nejsou předmětem této Koncepce, nelze odhlédnout od rizik nenávratného zmizení části především audiovizuálních dokumentů, které jsou dnes „územím nikoho“. I pro tyto dokumenty by měla vzniknout kromě účinné legislativy koncepce trvalého uchování a zpřístupnění.

Publikované digitální a digitalizované dokumenty

Optimistická konstatování týkající se tradičních dokumentů rozhodně neplatí pro oblast publikovaných digitálních ani digitalizovaných dokumentů. V této poměrně nové oblasti panuje nejasné vymezení gescí a neustálená terminologie. Důsledkem dlouhodobého podcenění a podfinancování celé této oblasti je stav, kdy rychle a nenávratně mizí podstatná část kulturního dědictví.

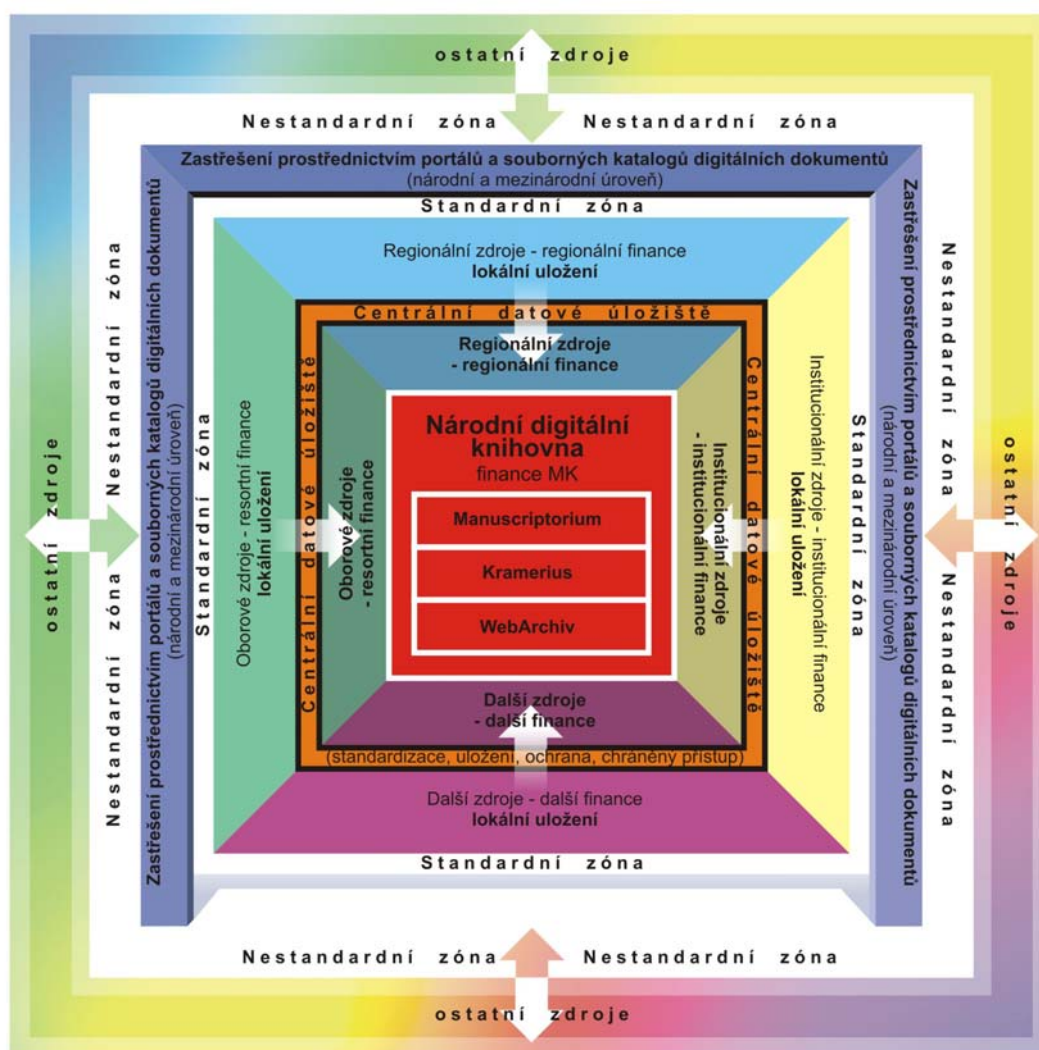
Národní digitální knihovna jako jádro České digitální knihovny

Spolupráce knihoven v oblasti shromažďování, uchování a zpřístupnění digitálních dokumentů v mezinárodním kontextu zpravidla legislativně i institucionálně navazuje na mechanismus shromažďování, trvalého uchování a zpřístupnění dokumentů tradičních. Knihovny, které v minulosti spolupracovaly a nadále spolupracují na tvorbě národního archivu tradičních dokumentů, vytvářejí zcela logicky páteř pro nově vznikající národní digitální archiv nebo národní digitální knihovnu. Protože termín Národní digitální archiv je širší (archiv bude vznikat postupně na základě spolupráce různých paměťových institucí), bude v této koncepci pracovně používán termín Národní digitální knihovna. Vybudování a spolehlivé fungování Národní digitální knihovny tvoří těžiště předkládané Koncepce, za jejíž naplnění nese odpovědnost Ministerstvo kultury. Za odbornou koordinaci a praktickou realizaci odpovídá Národní knihovna.

Národní digitální knihovna nevzniká ve vakuu, ale v širším kontextu České digitální knihovny. Postavení Národní digitální knihovny jako jádra České digitální knihovny i její vztah k ostatním subsystémům názorně vysvětlují grafické vyjádření a komentář k němu. Národní digitální knihovna (uprostřed) je tvořena vybraným souborem publikovaných digitálních i digitalizovaných dokumentů kvalifikovaných jako základ národního kulturního dědictví určeného k trvalému uchování a zpřístupnění současným i budoucím uživatelům. Základ Národní digitální knihovny již byl položen. Digitální dokumenty tvořící jádro národního kulturního dědictví jsou shromažďovány, uchovávány a zpřístupňovány v rámci tří národních projektů: Manuscriptorium (digitalizované historické dokumenty), Kramerius (digitalizované novodobé dokumenty) a WebArchiv (publikované digitální dokumenty). Jádro národního kulturního dědictví by mělo být logicky spravováno i financováno Ministerstvem kultury. Širší Česká digitální knihovna je však tvořena velkým množstvím dalších digitálních dokumentů oborového, regionálního, institucionálního i jiného charakteru. Pouze některé z těchto

zdrojů se kvalifikují jako nejcennější součást národního kulturního dědictví. Za shromažďování, trvalé uchování (na centrálním datovém úložišti nebo lokálních datových úložištích) i zpřístupnění zdrojů mimo „jádro“ národního kulturního dědictví nesou odpovědnost (včetně finanční) resortně příslušná ministerstva, regiony, instituce atd. Tento model do značné míry kopíruje osvědčený model shromažďování, trvalého uchování a zpřístupňování tradičních dokumentů. Existence dvou velkých knihoven zřizovaných Ministerstvem kultury v centru systému je výhodou nejen s ohledem na možnou dělbu prací (která již v dílčích oblastech intenzivně probíhá) – jejich umístění skýtá do budoucna zároveň možnost dislokace datových úložišť do dvou poměrně vzdálených lokalit. Doplnění systému na principu regionálním a oborovém je u nás již dlouhodobě funkční a prověřené. I v těchto subsystémech existuje a bude existovat řada významných projektů. Vícezdrojové financování České digitální knihovny je nezbytnou podmínkou její životaschopnosti.

Česká digitální knihovna

Standardní a nestandardní zóna

Digitální zdroje a příslušná metadata, které vznikají v souladu mezinárodními standardy a/nebo jejich národními modifikacemi a interpretacemi, spadají do standardní zóny a je možné je zastřešit prostřednictvím národních a mezinárodních portálů a souborných katalogů. Mimo standardní zónu vzniká a existuje množství dalších digitálních dokumentů, které nelze ignorovat. Jedná se o digitální dokumenty, jejichž producenti nejsou z nejrůznějších důvodů schopni nebo ochotni respektovat

standardy, ale i o dokumenty, které jsou svojí povahou natolik nové, že pro ně ještě standardy neexistují. I tyto dokumenty z nestandardní zóny může být žádoucí zastřešit prostřednictvím portálů a souborných katalogů. Absence standardů ovšem přináší značné limity v oblasti trvalého uchování i zpřístupnění, s nimiž je nutné počítat.

Závěr

Každý den nenávratně zmizí část dokumentů, které jsou součástí našeho národního kulturního dědictví. Jedná se o tradiční dokumenty vytištěné na kyselém papíře, které se postupně rozpadají, a/nebo dokumenty opotřebované užíváním. Stále více se jedná i o dokumenty publikované na internetu, které se v čase mění nebo mizí.

Vyspělé země ostatních kontinentů (Austrálie, Amerika, Asie) si toto riziko uvědomily dříve než Evropa a jejich vlády vyčlenily nemalé prostředky na záchranu a zpřístupnění tradičních i digitálních dokumentů. V poslední době vzniká řada iniciativ a doporučení v této oblasti i v Evropě. **Iniciativa Komise evropských společenství** ze 30. září 2005 známá od názvem **i2010: Digitální knihovny** http://europa.eu.int/information_society/activities/digital_libraries/doc/cs_comm_digital_libraries.pdf hovoří velmi jasnou a naléhavou řečí a apeluje na vlády členských zemí, aby podpořily urychlení digitalizace, zvýšily dostupnost informací a zajistily dlouhodobé uchovávání digitálního obsahu. Komise evropských společenství poskytne finanční prostředky na vytvoření Evropské digitální knihovny ve smyslu podpory integrujících nástrojů pro propojení jednotlivých národních digitálních knihoven. Neposkytne členským zemím prostředky na vlastní digitalizaci, vybudování a provoz národních digitálních knihoven, nicméně od nich očekává jejich zajištění v rámci národních rozpočtů.

Předkládaná Koncepce trvalého uchování knihovnických sbírek tradičních a elektronických dokumentů v knihovnách ČR do roku 2010 velmi dobře koresponduje s výše uvedeným kontextem.

Současný stav i koncepce rozvoje v jednotlivých dílčích oblastech byly rozvedeny v předcházejících tabulkách. Závěr Koncepce stručně shrnuje současný stav i cílový stav v roce 2010:

Tradiční dokumenty

Současný stav: Mezi "tradiční" dokumenty dodávané na základě platné legislativy do knihoven s právem povinného výtisku patří papírové dokumenty (knihy, časopisy, noviny, plakáty, mapy, pohlednice, užítková grafika) i dokumenty nepapírové (gramofonové desky, audiokazety, videokazety). Legislativní rámec i organizace shromažďování, trvalého uchování a zpřístupnění těchto dokumentů jsou stabilizované a v zásadě vyhovující. Papírové dokumenty vytištěné na kyselém papíře jsou ohroženy a vyžadují reformátování, nepapírové dokumenty vyžadují migraci. Dalšími vážnými problémy jsou nedůslednost v dodržování platné legislativy na straně nakladatelů i knihoven a nedostatečně dimenzované a vybavené prostory pro ukládání dokumentů a nedostatečné finanční prostředky pro retrospektivní doplňování.

Cílový stav v roce 2010: Skladba dokumentů i rozdělení gescí za jejich shromažďování, trvalého uchování a zpřístupnění by měly být v zásadě zachovány, je však nutné vytvořit účinnější donucovací mechanismy i podmínky pro dodržování platné legislativy. Je nutné zásadním způsobem urychlit proces ochranného reformátování a migrace ohrožených dokumentů a posílit rozpočty knihoven s právem povinného výtisku pro oblast retrospektivního doplňování chybějících dokumentů. Dále je nutné vytvořit v depozitních knihovnách adekvátní podmínky pro uložení i zpřístupnění konzervačních dokumentů.

Digitalizované novodobé dokumenty

Současný stav: Díky podpoře různých grantových programů a projektů probíhá velmi pomalé ochranné mikrofilmování a digitalizace ohrožených dokumentů. Jde o dokumenty vytištěné na kyselém papíře a/nebo poškozené nadměrným používáním. Další ohroženou skupinou dokumentů jsou nepapírové dokumenty vyžadující migraci. Chronický nedostatek finančních prostředků neumožňuje zrychlit proces ochranného reformátování, což vede k nenávratné ztrátě podstatné části národního kulturního dědictví. Poměrně složitou technologii složenou z mnoha komponent je třeba racionalizovat a zjednodušit. Stávající systém pro zpřístupnění digitalizovaných dokumentů nemá dostatečný potenciál pro transformaci v komplexní systém pro část Národní digitální knihovny zahrnující novodobé digitální dokumenty (digitalizované i publikované jako digitální). Magnetopásková technologie pro archivaci dokumentů je na hranici životnosti a úložná kapacita je vyčerpána.

Cílový stav v roce 2010: Kombinací pravidelného a dostatečného financování ze státního rozpočtu a zapojení finančních prostředků ze soukromého sektoru podstatně (tj. řádově) zvýšit rychlost ochranné digitalizace dokumentů publikovaných v minulosti. U nově publikovaných tištěných dokumentů vytvořit podmínky pro jejich odevzdávání pro konzervační účely též v digitální podobě. K dosažení tohoto cíle stejně jako pro zlepšení zpřístupnění digitalizovaných dokumentů prostřednictvím internetu bude nezbytné rozsáhlé jednání s vydavateli a změna legislativního rámce. Pro ukládání digitálních dokumentů a příslušných metadat, pro jejich adekvátní zpřístupnění i ochranu je nutné zakoupit nebo vytvořit dostatečně mohutný a komplexní systém. Velmi rychle (již v roce 2006) je nutné zakoupit a zprovoznit centrální datové úložiště pro celou Národní digitální knihovnu. S ohledem na zpřístupnění digitalizovaných dokumentů je nutná změna platné legislativy.

Digitalizované historické dokumenty

Současný stav: Zahrnuje historické a vzácné dokumenty (rukopisy, prvotisky, staré tisky a vzácné moderní rukopisy resp. unikátní tisky vydané po r. 1800). Je plně zvládnuta technologie výroby a základního zpřístupnění na internetu. Manuscriptorium je mezinárodně ceněno a respektováno; digitalizace historických dokumentů byla hlavním důvodem udělení ceny UNESCO Jikji Národní knihovně ČR v r. 2005.

Cílový stav v roce 2010: Cílem dalšího rozvoje Manuscriptoria je integrace dalších digitálních zdrojů v národním i mezinárodním (především evropském) měřítku. Pokračující rozvoj stávajícího programového vybavení a začlenění dalších typů dat a dokumentů podpoří vznik komplexního virtuálního badatelského prostředí pro oblast historických dokumentů

Publikované digitální dokumenty

Současný stav: V prostředí internetu průběžně narůstá obrovské množství publikovaných dokumentů, které se postupně mění nebo zcela mizí. Pokud nebudou průběžně archivovány, tato významná součást národního kulturního dědictví bude nenávratně ztracena, protože 90% těchto dokumentů existuje pouze na internetu. V ČR existuje v této oblasti od roku 2000 pilotní projekt WebArchiv podporovaný menšími ročními granty. Jeho výsledky jsou v mezinárodním kontextu vysoce ceněny. V současné době má k dispozici řešení na úrovni výzkumu a testování; využívá volně dostupných SW nástrojů (opensource), HW je zastaralý a na hranici použitelnosti.

Cílový stav v roce 2010: Cílem je stabilní provozní zabezpečení a rozvoj v oblasti shromažďování, trvalého uchování a zpřístupnění digitálních dokumentů publikovaných na internetu a omezení nenávratných ztrát této části národního kulturního dědictví. Kromě adekvátního finančního, personálního a technického zabezpečení je nezbytnou podmínkou dosažení tohoto cíle změna legislativy a rozvoj kooperace centrálních, regionálních a specializovaných knihoven včetně propojení s vydavateli publikujícími na internetu.

Koncepce vznikla v rámci plnění dílčích cílů Koncepce rozvoje knihoven v České republice na léta 2004 až 2010. V této souvislosti je nutné poznamenat, že ačkoli vláda České republiky Koncepci rozvoje knihoven v České republice na léta 2004 až 2010 schválila svým usnesením ze dne 7. července 2004 č. 679, nenašla ve státním rozpočtu prostředky na její řádné profinancování. Navzdory nedostatečnému financování je přesto Koncepce rozvoje knihoven v dílčích bodech plněna – řada úkolů má koordinační nebo metodickou povahu a některé úkoly plní jednotlivé knihovny v rámci svých řádných rozpočtů. U Koncepce trvalého uchování knihovnických sbírek tradičních a elektronických dokumentů v knihovnách ČR do roku 2010 je situace odlišná – pokud nebude Koncepce řádně profinancována (celková požadovaná částka více než 214 miliónů Kč, což činí cca 43 miliónů Kč ročně, je na spodní hranici částky, kterou podobným projektům věnují srovnatelně velké země Evropského společenství) zůstane na úrovni teoretické studie a Česká republika nebude mít do nově vytvářené a velmi akcentované Evropské digitální knihovny co nabídnout.